

TARİHÎ TÜRK DİLİNİN SÖZ VARLIĞINA KATKILAR: KADINLA İLGİLİ KELİMELER ÜZERİNE

Akartürk Karahan

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ANKARA

GİRİŞ:

Tarihî Türkçenin sözcüğü içerisinde, adbilimine (onomastik) ait dil malzemesine bakıldığında “kadın” kavramının oldukça zengin bir biçimde karşılandığı görülür. Bu söz varlığı içinde doğrudan “kadın”ı karşılayan sözler olduğu gibi, sosyal, hukukî, ailevî, akrabalık bağları ve benzer yönleri ile kadının durumunu ifade eden sözler de bulunmaktadır. Bunlar genel sözcüğü araştırmaları için önemli olduğu kadar, eski Türk toplumunun cinsiyet kültürünü ve kadının toplumdaki statüsünü göstermesi açısından da değerlidir.

Türkçede kadın ile ilgili kelimeler ve kelime grupları zaman zaman değişik dönemler esas alınarak incelenmiştir. Bang’ın Eski Türkçe’de kadın kavramını karşılayan “uzun tonluğ” üzerine yaptığı inceleme (BANG 1925), Çağatay’ın, tarihî dönemlerden modern lehçelere kadar uzanan bir dönemdeki kadın adlandırmalarının bir kısmını ele aldığı makalesi (ÇAĞATAY 1962), Rásonyi’nin adbilim malzemesine dayalı olarak yaptığı tasnifi (RÁSONYI 1963), Zieme’nin, Eski Türkçe “kişi, beg, qatd=qa’t, alınçu, adaş” kelimelerinin aynı zamanda “hanım” ve “kadın eş” anlamlarında kullanılmasına dikkat çektiği makalesi (ZIEME 1987), Tülücü’nün Divānū Luğati’t-Türk’teki kadın için kullanılan sözlerin ele alındığı makalesi (TÜLÜCÜ 1982) ve Pilancı’nın Anadolu Ağzlarında kadın için kullanılan sözleri değerlendirdiği makalesi (PİLANCI 2002) konuyla ilgili ilk akla gelen çalışmalardır. Bunların dışında tarihî dönemlerden itibaren akrabalık terimlerini inceleyen makale ve kitaplarda da kadınla ilgili akrabalık terimlerine yer verilmiştir (POKROVSKAJA 1961; DANKOFF 1972; GÜLENSOY 1973-4; TEKİN 1960; Lİ 1999). Bu bildiride de Türkiye Türkçesinin bir çeşit tarihî sözlüğü niteliğinde olan *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, (TDK, 6C, Ankara 1995-96) esas alınarak Eski Anadolu ile Osmanlı Türkçelerini de kapsayan Batı Türk yazı dili alanında, kadın kavramını karşılayan sözler, yapı ve içeriklerine göre ele alınmış ve bunların Türkiye Türkçesi ve Anadolu Ağzlarındaki durumları incelenmiştir. Bazı sözler günümüze kadar gelmiş, bazıları halk ağzında yaşamış, bazıları ise sadece Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerine özgü olarak kalmıştır.

Edebî eserlerde sevgili olarak kadın için, teşbihlerle birlikte yüzlerce sıfat, ad kullanılmıştır. Dilber, padişah, şah, yiğit, gülendâm, perî, yâr, tıfl ve benzeri adlandırmalar konunun sınırları dışında tutulmuş; yalnızca kadını ifade eden, özellikli, terim değerindeki kullanımlar ele alınmıştır.

KADINLA İLGİLİ ADLANDIRMALARIN YAPISI:

1.1. Tek Kelimeyle Yapılan Adlandırmalar:

1.1.a. Eksiz adlandırmalar:

Aba “1. ana, anne, 2. nine, anneanne” (TTS, I, 1), ‘*avrat* (Ar.) “kadın” (TTS, I, 285), *avurda* “ebe” (TTS, I, 286), *bacı* “hemşire” (TTS, I, 362), *baltız* “baldız” (TTS, I, 395), *banu* “hanımefendi, büyük kadın” (TTS.IV.2159), *bibi* “hanımefendi, büyük kadın” (TTS.I.543), *bula* “abla, hizmetçiye göre evin hanımı” (TTS, I, 687), *dişi* “kadın” (TTS, II, 1184), *ebe* “büyükanne, nine” (TTS, III, 1383), *eş/iş* “1. karı ve kocadan herbiri, 2. eş, arkadaş” (TTS, III, 1553; TTS, III, 2109), *ev* “zevce”(TTS, III, 1566), *halayık* “halayık, cariyeye” (TTS, IV, 2181), , *katun, katın* “kadın, hanım” (TTS, IV, 2354), *kurnak* “cariye, halayık” (TTS, IV, 2513), *kız* “genç kız, kadın” (TTS.IV.2537), *kuma* “bir erkeğin nikahları bulunan kadınlardan herbirinin ötekine göre adı, ortak, nöker” (TTS, IV, 2730), *mamull mamall* “ebe” (TTS, IV, 2794), *taya* “dadı, sütüne” (TTS, V, 3775), *dayıza // diyeze, tayaza, tayızall* “teyze” (TTS, I, 1030), kelimelerinin kökeni hakkında, Talat Tekin tarihî ve modern sahada yaptığı karşılaştırmalardan yola çıkarak *tay//tayı (Türkiye Türkçesi “dayı”) eze-si (DLT eze “büyük kız kardeş”) kelimelerinin kaynaşmasıyla ortaya çıktığını belirtmekle (TEKİN:1960) birlikte kelime, buradaki görünümüyle eksiz adlandırmalara dahil edilmiştir. Ayrıca, daha eski metinlerde “karabaş” olarak geçen *karavaş* “cariye, hizmetçi” (TTS, IV, 2279) kelimesi de, kelime içi ses değişimi nedeniyle sıfat tamlaması kuruluşundaki yapısını kaybettiğinden, bu bölüme eklenmiştir.

1.1.b. Ekli adlandırmalar:

+IIk ekiyle: *Analık* “üvey anne”, *odalık* “oda hizmetine alınan, gözde cariyeye”, *ortalık* “3. umumî, ortaya düşen, orta malı olan” (TTS.V.3017)

+II/IU ekiyle: *eksikli //eksikli* “1. eksiği bulunan, kusurlu, aciz, 2. kadın”, *sütlü* “emzikli”, *erlü* “evli”, *haklu* “nikahlı zevce”, *yüklü* “gebe”.

+cA ekiyle: *karıca* “II. İhtiyar kadın, yaşlı kadıncağız”,

+cI ekiyle: *kunlacı //kunnacı, kulunlacı* “gebe”,

+cIk/cUk ekiyle: *kadıncık* “hanımefendi”, *karıcık // karıcuk* “ihtiyar yaşlı kadın”, *kurnacuk* “küçük cariyeye”

+çuk+az ek kalıbıyla: *kızçukaz* “kızcağız” (TTS.IV.2537)

+deş ekiyle: *evdeş* “refika, zevce” (TTS.III.1568)

+mAn ekiyle: *evcimen, evcümen* “evine bağlı” (TTS.III.1567)

+ş ekiyle: *oyna-ş> oynaş* “II. Erkeğin karısından başka seviştiği kadın”,

+gut ekiyle: *uragut* “kadın, nisa”(ED: 218a; Räsänen: 515b)

Ayrıca Farsça +çe ekiyle kurulmuş olan *Ağaçe (F.)* “hanımefendi, büyük kadın” (TTS.IV.2159) kelimesi de kadın için kullanılan sözlere aittir.

1.2. Birden Fazla Kelimeyle Yapılan Adlandırmalar:

- a) *sıfat tamlaması kuruluşundaki adlandırmalar*: *Aga kadın* “büyük kadın, hanımefendi” (TTS, I, 29), *Aru etekli* “iffetli, namuslu”, *dişi kişi* “kadın” (TTS.II.1184), *kara karı* “ihtiyar, yoksul, aciz, felaket görmüş kadın”, *kayınana* “kaynana, kayınvalide” (TTS.V.2948), *kızoğlan* “bakire”, *ulu hatun* “hanımefendi”, *hatun kişi* “kadın, hanım”, *kız karındaş* “kız kardeş, bacı” (TTS.II.1030), *küçük kız* “küçük kız, ailede ablağa göre küçük olan kız” (TTS.I.687), *ulu kız* “büyük kız, abla” (TTS.I.687).
- b) *isim tamlaması kuruluşundaki adlandırmalar*: *Anası anası* “anneanesi” (TTS, I, 125), *ev bekçisi* “evin kadını, zevce”, *kasık mancası* “beraber yatılacak kadın”.
- c) *sıfat fül grubu kuruluşundaki adlandırmalar*: *er gören //er görmüş//* “dul kadın”, *yüz görmüş* “koca görmüş, kocaya varmış kadın, dul kadın”, *yüz yazıcı* “gelinin yüzünü süsleyen kadın”
- d) *isnat grubu kuruluşundaki adlandırmalar*: *başı örtülü* “kadın” (TTS, I, 439).

KADINLA İLGİLİ ADLANDIRMALARIN İÇERİĞİ:

Tarama Sözlüğünde geçen kadınla ilgili adlandırmalar; 1. Doğrudan kadın kavramını karşılayanlar; 2. kadının sosyal statüsünü yansıtanlar; 3. hukukî statüsünü yansıtanlar, 4. akrabalık bağlarını gösterenler, 5. yaptığı işi gösterenler, 6. doğurma özelliğini vurgulayanlar , 7. yaşına göre yapılan adlandırmalar, 8. giyim kuşam ve hareketlerine yönelik adlandırmalar, ve 9. olumsuz adlandırmalar olmak üzere gruplandırılabilir. Buradaki kadın adlandırmaları, Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılagelen sözlerin yanında, sadece Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde tanıklanmış sözleri de kapsamaktadır. Bunun yanında kadınla ilgili sözvarlığında, alıntı kelimeler de yer almaktadır. Çoğu adlandırmalar günümüzde Türkiye Türkçesinde veya Anadolu Ağızlarında yaşamaktadır. Kadın adlandırmalarında dönemin sosyal ve hukukî özelliklerini görmek mümkündür. Adlandırmalarda zamanla, anlam daralması, genişlemesi, kötüleşmesi veya iyileşmesi gibi anlam olayları da meydana gelmiştir.

2.1. Doğrudan kadın kavramına karşılık olan kelimeler: Tarama Sözlüğünde doğrudan kadın kavramını karşılayan *katun*, *hatun*, ‘*avrat* (Ar.), *dişi*, *dişi kişi*, *kız*, *uragut* gibi kelimeler tespit edilmiştir.

katun, *hatun kişi*, *katın* “kadın, hanım” (TTS, IV, 2354): Soğdça *xwat’yn*, *xwaten*’den alıntı olduğu düşünülen kelime, aynı zaman da “han karısı” anlamına gelmektedir. Tarihî Oğuz sahasında ise artık “han” ile ilgisini kaybetmiş ve anlam genişlemesi yoluyla genel olarak kadını ifade etmiştir. VIII. Yüzyıldan itibaren tarihî Türk dönemlerinde *hatun*, *katun* olarak aynı anlamda geçmektedir. (ED 602b, Räsänen:157a). Anadolu ağızlarında *hatun* ve *hatuncuk* “görümce”, *hatnene* “büyükanne” şeklinde türevleri de yaşamaktadır (DS VII:2307a).

‘*avrat* (Ar.) “kadın” (TTS, I, 285; KamusT: 194): Kadın kavramını karşılayan pek çok Türkçe kelimenin yanında Arapçadan alınmış ‘*avrat* kelimesi de günümüze kadar Türk lehçelerinde kullanılmıştır. Ancak Tarihî lehçelerdeki olumlu anlamına rağmen, günümüzde kısmen anlam kötüleşmesine uğramıştır. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde tercih edilmeyen kelime, Anadolu ağızlarında ve argoda yaşamaktadır (DS I:390b).

dişi “kadın” (TTS, II, 1184): çoğu modern lehçede de yaşayan bu kelime, hayvan ve insan cinsini de içine alan geniş bir kavram alanı için kullanılmaktadır. VIII. Yüzyıl Uygur metinlerinden itibaren tüm tarihî dönemlerde tanıklanan kelime, Eski Anadolu Türkçesinde de aynı anlamlarda devam etmiştir (ED: 560). Aynı kelime ile yapılan *dişi kişi* “kadın” (TTS, II, 1184) adlandırması da “dişi”nin kavram alanını insanla sınırlandırmaktadır. Anadolu ağızlarında kadın için kullanılan, *dişi* kelimesiyle kurulu başka sıfat tamlamaları da mevcuttur (*dişi kalayık/ dişi kalek* vb. “kadın işçi, kadın hizmetçi” DS IV:1524a; ÇAĞATAY 1962: 15, 68).

kız “kız, kadın” (TTS.V.2927): *dişi* kelimesine göre daha belirgin bir adlandırmadır. Kelime evlenmemiş, bakire kızı ifade etmesinin yanında, evlenmiş kadın için de az da olsa kullanılabilir. Enverî (XV.75)’de geçen “kız bir ay içinde oğlana kalur (=hamile kalır)” örneğinde “kadın, bakire olmayan kız” anlamı görülmektedir. Ayrıca türevi olan *kızçukaz* “kızcağız” (TTS.IV.2537) da Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde geçmektedir.

uragut “kadın, nisa” (TTS, VI, 3965): “dişi” ye göre daha özel ve belirli bir anlam ifadesine sahip olan uragut sözcüğü XI. yüzyıldan itibaren tarihî metinlerde görülmeye başlamış ve Eski Anadolu sahasında da aynı kavramı karşılamıştır. Kelimenin kökeni hakkında ise tam birşey söylenememekle beraber, ilk hecesinin uruğ

“soy, tohum” ile ilgili olduğu (ÇAĞATAY 1962: 8) ve -ğüt ekiyle teşkil edildiği düşünülmektedir. (ED 218a, Räsänen, 515b)

2.2. Kadının sosyal statüsüne göre yapılan adlandırmalar

2.2.1. toplumda saygın bir konumda olan kadınlarla ilgili adlandırmalar: *aga kadın, banu, bibi, bula, kadıncık, ulu hatun.*

Aga kadın “büyük kadın, hanımefendi” (TTS, I, 29): Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde kadının saygınlığına işaret için ağa, ulu gibi sıfatlarla kurulmuş adlandırmalar yapılmıştır. Anadolu Ağızlarında da “ağa” kelimesi saygınlık, büyüklük, yaşlılık ifadesi olarak akrabalık isimlerinin önünde kullanılmaktadır. Bunlar *ağanene* “büyükanne” (DS I: 81b), *ağa dayı* “kaynananın erkek kardeşi”(DS I: 81a) ve *ağababa* “kayınbirader, büyükbaba” (DS I: 79a) şeklindeki sözlerdir.

banu, bibi “hanımefendi, büyük kadın” (TTS.IV.2159; TTS.I. 543) Farsçadan alınmış olan *banu* ve *bibi* kelimeleri de kadın kavramını büyüklük, saygınlık anlamıyla karşılamaktadır (KamusT:277, DEVELİOĞLU: 70b, 99b; ÇAĞATAY 1962: 80).

bula “hizmetçiye göre evin hanımı” (TTS, I, 687): Anadolu ağızlarında yaşayan *abula*’yla ilgili görünen (DS I: 20b). Kelime, evin hanımına karşı bir hitap biçimidir.

kadıncık “hanımefendi” (TTS, IV, 2159): Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde hanımefendi anlamındaki kelime, Anadolu Ağızlarında “görümce” anlamıyla yaşamaktadır (DS VIII:2590b).

ulu hatun “hanımefendi” (TTS, VI, 3951)

2.2.2. yardımcı, hizmetçi ve cariyeye olan kadınlarla ilgili adlandırmalar: Bunlar, *kırnak, kırnacuk, kalayık, karavaş, odalık* gibi adlandırmalardır.

kırnak “cariye, halayık” (TTS, IV, 2513) XI. yüzyıldan beri tanıklanan, Farsçaya da geçmiş olan bu kelimenin kökeni hakkında birşey söylenmemiştir (ED:661b, TMEN III:1470). Anadolu Ağızlarında “1. Çalımlı süslü kimse, 2. güzel, 3. boyu posu yerinde olan, 4. cilveli oynak kadın, 5. güzel kız ya da kadın işçi, 6. becerikli, 7. oyunbozan, 8. alıngan, 9. uşak, hizmetçi” anlamları yanında “cariye” anlamıyla da yaşamaktadır (DS II: 784b; ÇAĞATAY 1962: 41).

kırnacuk “küçük cariyeye” (TTS, IV, 2513) cariyeye anlamına gelen *kırnak* (ED:661b) +cI(U)k küçültme eki getirilerek “küçük cariyeye” anlamında bir adlandırma meydana gelmiştir.

kalayık “halayık, cariyeye” (TTS, IV, 2181) kökeni hakkında pek birşey söylenmeyen kelime Osmanlı ve Kırım sahalarında tespit edilmiştir(Räsänen:154a). Türkiye Türkçesinde ise yaşamamaktadır.

karavaş “cariye, hizmetçi” (TTS, IV, 2279) kelime Karahanlı Türkçesinde karabaş olarak geçmekte ve diğer tarihî metinlerde de karabaş veya karavaş/karawaş olarak bulunmaktadır(ED:643b). Eski Türkçeden beri “kara”nın renk anlamı veya hükümdar ünvanı dışında “avam, cahil, sıradan” gibi olumsuz anlamlar da içermesi nedeniyle kara ve baş kelimelerinin birleşmesiyle cariye ve köle adlandırması yapılmış olabilir.

odalık “oda hizmetine alınan, gözde cariye” (TTS, V, 2918):

Şu adlandırmalar ise toplumca onaylanmayan konumdaki kadınlara verilen kelimelerdir:

ortalık, ortalıh “umumî, ortaya düşen, orta malı olan” (TTS.V.3017) Hevarid (Ar.) “ortalık olan avratlar” (Bab.XVI.1.489)

oynaş “II. Erkeğin karısından başka seviştiği kadın” (TTS, V, 3037-3038). Halk dilinde daha çok sevgili anlamında kullanılan kelime, burada “uygunsuz kadın” kavramına karşılık gelmektedir (ÇAĞATAY 1962: 45; ZÜLFİKAR 1988).

2.3. Kadının hukukî statüsüne göre yapılan adlandırmalar:

2.3.1. Nikâhlı durumda olan kadınlarla ilgili adlandırmalar: Bunlar, *ev*, *eş*, *erlü*, *haklu* ve *kuma*’dır.

ev “zevce” (TTS, III, 1566) Eski Türkçeden itibaren ev, “yaşanılan yer” anlamında kullanılmakla beraber, Eski Anadolu ve Osmanlı sahasında anlam genişlemesiyle “kadın” kavramını da karşıladığını görmekteyiz. Bugün Türkiye Türkçesinde benzer şekilde “kadın eş” için “aile” kavramı kullanılmaktadır (TrkS I: 50a). Burada “yuvayı dişi kuş yapar” şeklindeki Türk atasözünde de belirtildiği üzere evin asıl kurucusunun, sahibinin veya ailenin esas unsurunun kadın olarak algılanması sebebi yatıyor olmalıdır. Aynı şekilde “ev” ile kurulmuş *ev bekçisi* “evin kadını, zevce” (TTS, III, 1567) ve *evdeş* “refika, zevce” (TTS, III, 1568) adlandırmalarını da, bu dönem metinlerinde görmekteyiz. Eski Türkçede ise “ev” ile *ebci*, *evci*, *epçi* kelimeleri kadın kavramını karşılamak üzere teşkil edilmiştir (ÇAĞATAY 1962: 17). Kelime, Anadolu Ağızlarında da yaşamaktadır (DS V: 1802b).

eş “karı ve kocadan herbiri” (TTS, III, 1553) VIII. Yüzyıldan itibaren eş, arkadaş, karı ve koca anlamlarında bulunan eş kelimesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde “erkek eş” anlamı dışında “kadın eş” anlamıyla da kullanılmaktadır (ED:253, Räsänen:50b, DS V: 1787b; TrkS I: 732b).

erlü “evli” (TTS, III, 1507)

haklu “nikahlı zevce” (TTS, III, 1895) medeni durum. Haklı “nişanlı, nikahlı” (DS VII: 2255a)

kuma “bir erkeğin nikahları bulunan kadınlardan herbirinin ötekine göre adı, ortak, nöker” (TTS, IV, 2730):

2.3.2. *Nikâh bağı sona ermiş kadınlarla ilgili adlandırmalar*

yüz görmüş “koca görmüş, kocaya varmış kadın, dul kadın” (TTS, VI, 4784)

er gören, er görmüş “dul kadın” (TTS, III, 1498)

2.3.3. *Nikahlanmamış olan genç kadınla ilgili adlandırmalar:*

kızoğlan “bakire” (TTS, IV, 2549): Eski Türkçeden itibaren oğlan kelimesiyle kız ya da erkek olsun çocuk, evlad kavramını karşılanmıştır (ED: 83b). İncelenen dönemde er oğlan “erkek çocuk” (TTS V:2925), kız oğlan “kız çocuk”, genç oğlan “bebek, küçük çocuk”, oğlan adam “delikanlı” anlamlarına gelmektedir. Tarihî dönemde oğul ve oğlan kelimelerinin hem kız hem de erkek evladı kapsayan geniş anlamı, günümüzde anlam daralmasıyla sadece erkek çocuğu ifade etmiştir. Türkiye Türkçesinde sadece “*kız oğlan kız*” söz kalıbı içerisinde kalmıştır (TrkS II:1320a).

2.4. kadının akrabalık bağlarına göre yapılan adlandırmalar: Türkçenin akrabalık terimlerindeki zenginliği dikkat çekicidir. Başka dillerdekinin aksine dilimizdeki akrabalık terimleri çok çeşitlidir. Bu Türklerdeki aile kavramının önemi ve yakın aile ilişkileri ile doğrudan ilgilidir. Kadın da ailenin temel unsuru olarak, akrabalık bağının türüne göre zengin bir şekilde adlandırılmıştır. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde, Eski Türkçeden gelenler yanında sadece tarihî Oğuz sahasında tespit edilmiş adlandırmalar da vardır. Bunlar *aba, ebe, analık, anası anası, avurda, kız karındaş, bacı, baltız, bula, dayıza, diyeze, tayaza, tayıza, kayınana, mamı, mama, taya*’dır.

Aba “1. ana, anne, 2. nine, anneanne” (TTS, I, 1), *ebe* “büyükanne, nine” (TTS, III, 1383), tarihî Türkçede *aba/apa/ebe/epe* şekillerinde akrabalık ifadesi olarak kullanılan kelime, şu anlamlara gelmektedir: 1. ata, 2. büyükbaba, 3. büyükanne, 4. baba, 5. anne, 6. amca, 7. hala, 8. ağabey, 9. abla, 10. kadın(ED 5). Kök Türkçede *apa* “ata, ecdad” kelimesi yine aynı anlamdaki *eçü* “ata, ecdad” ile birlikte kullanılmıştır. *Eçüm apam bumın kağan iştemi kağan olurmuş* “atalarım, dedelerim Bumın Hakan ve İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş”(KT, D.1, den Lİ 1999: 108). Karahanlı Türkçesinde kelime *aba* “adem, insan” (KB) ve *apa* “baba” (DLT.I.86) olarak geçmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde de “anne ve büyükanne” anlamlarında sadece kadına ad olan kelime, Anadolu Ağızlarında fonetik farklarla birçok şekil ve anlamda bulunmaktadır. Ağızlarda sadece kadına ad olmayıp “abla, anne, üvey ana, büyükanne,

nine, kaynana, yenge, teyze, hala, buluğa ermiş kız kardeş, hanım, hanımefendi, yabancı büyük kadın veya kız” gibi kadın adlandırmaları yanında *aba*, *abba*, *abbo*, *abbu*, *apba*, *appa*, *auva*, *ava*, *avo* “baba, dede, ihtiyar, dede, ağa, patron, ağabey” gibi erkekler için de kullanılmaktadır (DS I:1-4, 13-14, 15, 374; DS V: 1649b). Modern lehçelerin çoğunda da fonetik farklılıklarla bulunan kelime (Lİ 1999:109), Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde bulunmamaktadır. Halk ağzında sadece ebe “büyükanne, nine” olarak aynı anlamda yaşamaktadır (TrkS I: 667b: ÇAĞATAY 1962: 11).

Analık “üvey anne” (TTS, I, 123): Üveylik bildiren bu kelime ana ve özellikle Oğuz grubu Türk lehçelerinde eklendiği akrabalık adına üveylik anlamı katan +lık ekinin birleşmesiyle kurulmuştur. Tarihî Türk dilinde bu yapıyla üveylik anlamı almış şu kelimeler vardır. *Analık* “üvey anne”, *atalih* “üvey baba”, *oğulluk* “erkek evlatlık, üvey oğul” (Lİ 1999:78-79) Anadolu ağızlarında (DS I: 249b) ve Türkiye Türkçesinde aynı şekilde kullanılmaktadır (TrkS I:106a).

Anası anası “anneanne” (TTS, I, 125). Ana (ED: 169; TMEN II: 567) Sözcüğü belirtisiz isim tamlaması kuruluşunda kadının akrabalık derecesini ifade etmektedir. Modern Türk lehçelerinde de bu şekilde tasvir yoluyla kurulmuş, Gagauzca *ananın anası*, Kırım Tatarcası *ananıñ anası*, Çuvaşça *anenne* şekilleri vardır (Lİ 1999:98). Türkiye Türkçesinde de benzer olarak *anneanne* şeklindedir.

avurda “ebe” (TTS, I, 286): Clauson tarafından Eski İranî bir alıntı olarak değerlendirilen kelime, VIII. yüzyıl Uygur metinlerinden itibaren Türkçede yaşamaktadır. *Avırda*, *avurta*, *avurda* biçimlerinde kullanılan kelime, Eski Anadolu Türkçesinde de “yaşlı kadın, ebe, nine” anlamlarındadır (ED: 15a). Türkiye Türkçesinde ise kelime kaybolmuştur.

Kız kardeş anlamında Eski Anadolu Türkçesinde, **Kız karındaş** “kız kardeş” (TTS.II.1030) ve **bacı** “hemşire” (TTS I:362; IV:2765), sözleri bulunmaktadır (Lİ 1999:169). Bu dönemden farklı olarak, Türkiye Türkçesinde ise tek bir kelimeyle ifade edilen *bacı* ölçünlü dilde geri plana atılmış, bunun yerine dolaylama yoluyla yapılan *kız kardeş* kullanılır olmuştur. Halk ağzında ise *bacı* aynı şekilde kullanılmaktadır (DS II: 457b).

baltız “baldız” (TTS, I, 395): VIII. Yüzyıl metinlerinden itibaren Türkçe’de tanıklanan baldız, bugün de bir çok Türk lehçesinde yaşamaktadır (ED 334b). Eski Anadolu Türkçesinde de karının kız kardeşi anlamında tanıklanan kelime, Türkiye Türkçesinde de aynı anlamdadır.

Bula “abla” (TTS.I.687: ÇAĞATAY 1962: 13), kelimenin yerine Türkiye Türkçesinde *abla* kullanılmaktadır (TrkS I: 4a).

Dayıza, diyeze, tayaza, tayıza “teyze” (TTS, I, 1030) etimolojisi hakkında çok fazla şey söylenmemiş olan kelime, Radloff tarafından “teyze” olarak sadece Türkiye Türkçesine mahsus olarak kaydedilmiştir (Wb.III,1012 den Tekin). Kelime daha eskiye gidildiğinde ise Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *dayıza, tayaza, tayıza, diyeze* olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu Ağızlarında da aynı söyleyişle yaşamaktadır (DS IV:1386b).

Kayınana “kaynana, kayınvalide” (TTS.V.2948). Evlenme yoluyla oluşan akrabalık adlarında Eski Türkçeden beri kayın (<*kā ın) kullanılmaktadır. Ana, ağa, ata, baba gibi Türkçe kelimelerin önüne gelerek, bazen de valide ve peder gibi yabancı kökenli kelimelerin önüne geçerek evlilik yoluyla kurulmuş akrabalık adları tarihî devirlerden itibaren kullanılmaktadır (Lİ 1999:65-69; DS VIII: 2700b; TrkS II: 1252a).

Mamı, mama “ebe” (TTS, IV, 2794) Yansıma ad olduğu düşünülen (ED 766a) ve günümüz Türk lehçelerinde “anne veya nine” anlamlarında kullanılmakta olan kelime (Lİ 1999:122), Anadolu Ağızlarında “hala” anlamıyla yaşamakla beraber, Türkiye Türkçesinde bulunmamaktadır (DS IX: 3114b).

taya “dadı, sütine” (TTS, V, 3775): Kelime Anadolu Ağızlarında hâlâ “sütanne” anlamıyla yaşamaktadır (DS X: 3851a).

2.5. kadının yaptığı işe göre yapılan adlandırmalar:

yüz yazıcı “gelinin yüzünü süsleyen kadın” (TTS, VI, 4801): Anadolu Ağızlarında yüz yazıcı “gelinlerin yüzüne tel yapıştıran kadın” anlamıyla yaşamaktadır (DS XI: 4339b).

2.6. kadının doğurma özelliği dikkate alınarak yapılan adlandırmalar:

kunlacı, kunnacı, kulunlacı “gebe” (TTS, IV, 2731): “karnında yavrusu olan at, eşek vb. hayvan” (DS VIII: 2998a)

yüklü “gebe” (TTS, VI, 4754): aynı (DS XI: 4328a, TrkS II: 2478a)

sütlü “emzikli” (TTS, V, 3639)

2.7. kadının yaşına göre yapılan adlandırmalar:

karıcık, karıcuk “ihtiyar yaşlı kadın” (TTS, IV, 2297) karı “yaşlı, ihtiyar” (ED:644b)+cık ekinin birleşmesiyle “yaşlı kadın” anlamında adlandırma meydana gelmiştir.

karıca “II. İhtiyar kadın, yaşlı kadıncağız” (TTS, IV, 2297) karı “yaşlı, ihtiyar” (ED:644b)+ca birleşimiyle “yaşlı kadın” anlamında adlandırma meydana gelmiştir.

kara karı “ihtiyar, yoksul, aciz, felaket görmüş kadın” (TTS, IV, 2263) yaşlı anlamına gelen karı (ED:644b) kelimesiyle Eski Türkçeden beri “cahil, sıradan, avam” gibi olumsuz anlamlar da içeren karanın birleşmesiyle sıfat tamlaması yapısındadır. Kara Eski Anadolu Türkçesindeki bu adlandırmada “acizlik, acınacak durumda olma, çok yaşlı” anlamlarına da gelmektedir.

2.8. giyim kuşam ve hareketlerine göre yapılan adlandırmalar:

Aru etekli, arı etekli “iffetli, namuslu” (TTS, I, 197): etek “4. önlük, 7. namus, 8. kasık” (DS V: 1796b)

başı örtülü “kadın” (TTS, I, 439) başını örtmek “evlendirmek” (DS II: 560b)

2.9. Kadına yönelik olumsuz bakış açısını yansıtan adlandırmalar: XIII. yüzyıldan Türkiye Türkçesinin başlangıcına kadar olan süredeki Oğuzca metinlerde kadını aşağılayan, toplum içindeki olumsuz bakış açısını gösteren çok az da olsa adlandırmalar vardır. Bunlar, *eksikli, eksikli, kasık mancası* adlandırmalarıdır.

eksikli, eksikli “1. eksiği bulunan, kusurlu, aciz, 2. kadın” (TTS, III, 1412). Buradaki adlandırmada kadın, eksiği olduğu düşüncesiyle yapılmış olmalıdır. Bu durum, o dönemdeki kadına bakış açısının bir yansıması olarak düşünülebilir. Ancak kadının fiziksel olarak mı, yoksa duygusal olarak mı eksik ya da yetersiz olarak algılandığını adlandırmadan çıkaramıyoruz. Anadolu ağızlarında da *eksikli, eğsikli, eğsik, eksik etek* “kadın” anlamıyla hitap olarak kullanılmaktadır (DS V: 1697b; ÇAĞATAY 1962: 16).

kasık mancası “beraber yatılacak kadın” (TTS, IV, 2326) Bu isim tamlaması Eski Türkçeden beri bulunan *kasığ* (<*kas- veya *kası- ED:666b) “vücudun karın ile uyluk arasındaki bölümü” (TrkS II:1229a) kelimesi ile İtalyancadan alıntı *manca* “1. yiyecek, içecek, 2. kedi köpek yiyeceği” (TrkS II: 1499a; DS IX: 3117b) kelimesinin birleşimiyle oluşturulmuş “kasık yiyeceği” anlamına gelmektedir. Bu adlandırmada kadın, sadece cinsel yönüyle görülmektedir.

SONUÇ

Tarama Sözlüğündeki örneklerden yola çıkılarak ele alınan Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerindeki kadın adlandırmaları ile ilgili şunlar söylenebilir:

0.1. Kadın adlandırmaları, alıntılar dışında, Türkçe ekler ve birleştirmeler yoluyla Türkçenin kendi imkanları kullanılarak zengin bir şekilde oluşturulmuştur.

0.2. Kadınlara ilgili söz varlığı, Türk kültürünün Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçeleri zamanındaki görünümünü ve dil kültür değişim sürecini yansıtmaktadır.

Zaman içinde değişen şartlara göre kadın adlandırmalarında da değişmeler, anlam değişmeleri (anlam iyileşmesi, kötüleşmesi, daralması, genişlemesi) görülmüştür.

1. KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- AKSAN, Doęan (2005), *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara.
- BANG, W. (1925), *Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. Zweiter Brief: Uzuntonluę – die Krone der Schöpfung, Ungarische Jahrbücher 5*, s.231-251.
- ÇAĞATAY, Saadet (1962), “Türkçede ‘Kadın’ İçin Kullanılan Sözlere”, *TDAY-Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1963, s. 13-49.
- DANKOFF, Robert (1972), “Kaşgarî on the Tribal and Kinship Organization of the Turks”, *Archivum Ottomanicum, IV*, s. 23-43.
- DANKOFF, R.- KELLY, J. (1982-1985), *Mahmūd al- Kāşgarî, Compendium of The Turkic Dialects, Türk Şiveleri Lugatı*, C: I-III, Harvard.
- DİLÇİN, Cem (1980-1981), “Türkiye Türkçesinin Sözlüğü ve Tarihsel Sözlüğü”, *TDAY-Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 23-38.
- DS: *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C.I 1963, C.II 1965, C.III 1968, C.IV 1969, C.V-VI 1972, C.VII 1974, C.VIII 1975, C.IX 1977, C.X 1978, C.XI 1979, C.XII 1982, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, C. I-II, Wiesbaden.
- ED: CLAUSON, Sir Gerhard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford.
- GÜLENSOY, Tuncer (1973-1974), “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 283-318.
- KÜÇÜK, Salim (2004), “Türkçe’nin Yazılı Eserlerinde Kadın ve Kadın İçin Kullanılan Sıfatlar”, *Kadın Çalışmalarında Disiplinlerarası Buluşma 1-4 Mart 2004 Sempozyum Bildiri Metinleri 1*, Yeditepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, İstanbul, s.201-209.
- Lİ, Yong Söng (1999), *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, TDAD:15, Simurg Yay., İstanbul.

- TTS: XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, TDK Yayınları, C.I, Ankara, 1995, C. II-VI, 1996, Ankara.
- TrkS: *Türkçe Sözlük*, C.1-2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- ÖZYETGİN, Melek (2005), “Türk Ad Bilimine Malzemeler: Kitābu’l-İdrāk Li Lisāni’l-Etrāk’ta Kişi Adları”, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken, İstanbul, s.251-265.
- PİLANCI, Hülya (2002), “Anadolu Ağzlarında Kadın İçin Kullanılan Sözcükler Üzerine Bir İnceleme”, *Kadın/Woman 2000 Kadın Araştırmaları Dergisi, Journal for Woman Studies*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, C:III, S: 2, s. 71-82.
- POKROVSKAJA, L.A. (1961) “Terminy rodstva v Tjurkskikh Jazıkakh”, *İstoriceskoe Razvitie Leksiki Tjurkskikh Yazıkov*, Moskva, s.11-81.
- RÁSONYI, László (1963), “Türklükte Kadın Adları”, *TDAY-Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 63-87.
- RÄSÄNEN, Martti (1969-1971), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, C: I-II, Helsinki.
- TEKİN, Talat (1960), “‘Amca’ ve ‘Teyze’ Kelimeleri Hakkında”, *TDAY-Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 283-294.
- _____ (2004), “Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar I”, *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Haz. E. Yılmaz; N. Demir), Öncü Kitap, Ankara.
- TIDIKOVA, N. N. (2004), “Altay Kahramanlık Destanındaki Kadın İsimlerinin Dil Bakımından Tahlili” (Çev. Hanzâde Güzelova), *Bilig*, Güz/2004, S:31, s.23-35.
- TMEN DOERFER, Gerhard (1963-75), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, C:I-IV, Wiesbaden.
- TÜLÜCÜ, Süleyman (1982), “Dîvânü Lûgat-it Türk’ta Kadın İçin Kullanılan Sözcükler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, XVI Şubat, s.137-141.
- ZIEME, Peter (1987), “Some Remarks On Old Turkish Word For ‘Wife’”, *TDAY-Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 305-309.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1988), “Kadın, Hanım ve Benzeri Adlar Üzerine”, *Türk Dili*, C. LV, S.434, s.96-101.